O'SMIRLIK DAVRIDA AXLOQIY QAROR QABUL QILISH: NEYROKOGNITIV RIVOJLANISH, AXLOQIY NAZARIYALAR VA IMPULSIVLIK MUAMMOSI

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
Pedagogika va psixologiya kafedrasi
o‘qituvchi Xasanova Umida Ozodovna

1. **Annotatsiya:** Ushbu maqolada o'smirlik davrida axloqiy qaror qabul qilish jarayoni uch nuqtai nazardan tahlil qilinadi: (1) miyaning neyrokognitiv rivojlanishi va uning axloqiy tanlovlarga ta'siri; (2) Piaget va Kohlbergning axloqiy rivojlanish nazariyalari o'smirlik davri kontekstida; (3) impulsivlik bilan uzoq muddatli oqibatlarni baholash o'rtasidagi ziddiyat. Maqola tizimli adabiyotlar tahliliga asoslangan bo'lib, mavzu bo'yicha nazariy va empirik manbalarni sintez qilish orqali o'smirlarning axloqiy xulq-atvorini shakllantiruvchi omillarning yaxlit tasvirini taqdim etadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning axloqiy qarorlari nafaqat ularning kognitiv-axloqiy rivojlanish bosqichiga, balki miya tuzilmalarining notekis rivojlanishi va vaziyatga bog'liq emotsional holatlarga ham bog'liq.

Kalit so'zlar: *o'smirlik davri, axloqiy qaror qabul qilish, Piaget, Kohlberg, prefrontal korteks, limbik tizim, impulsivlik, ikki tizimli model.*

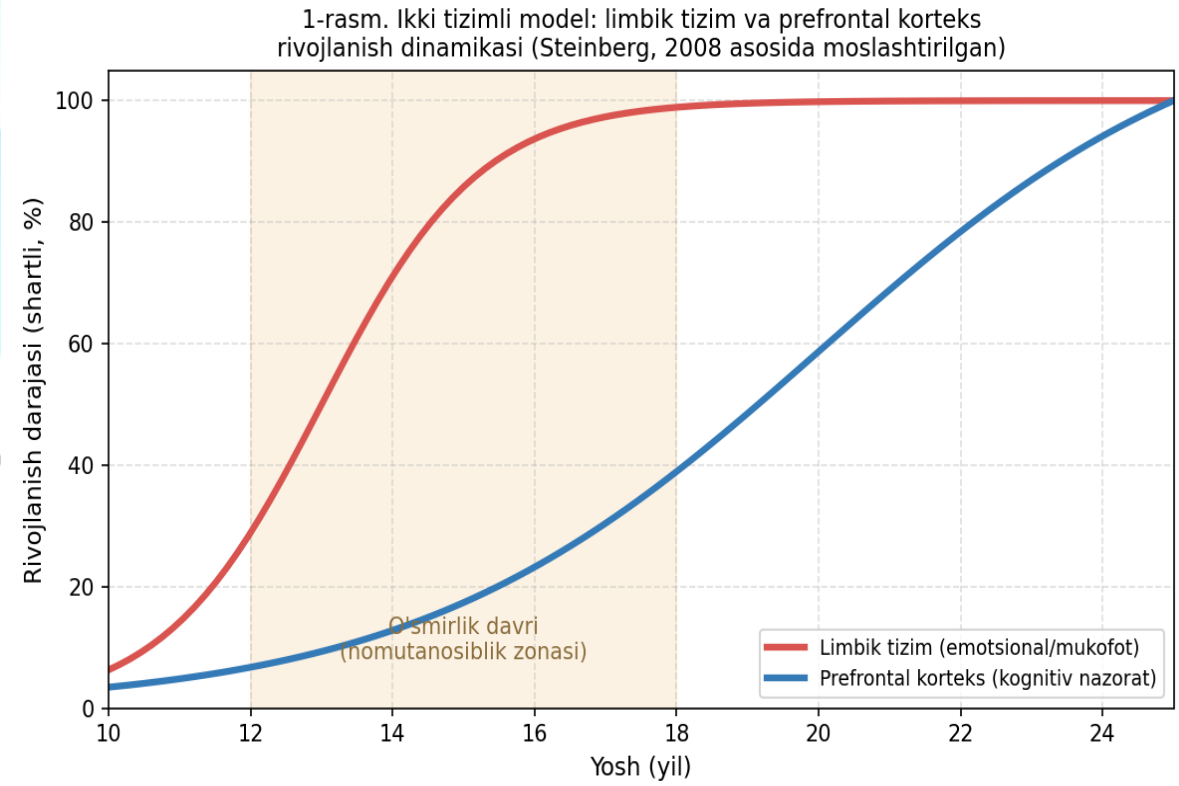
Kirish: O'smirlik davri — bu bola va kattalar dunyoqarashi o'rtasidagi o'tish bosqichi bo'lib, unda shaxs birinchi marta murakkab ijtimoiy-axloqiy vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishga majbur bo'ladi. Maktabda aldash, tengdoshlar bilan munosabatlar, ijtimoiy tarmoqlardagi xulq-atvor, xavfli faoliyatlarga jalb bo'lish yoki undan bosh tortish kabi kundalik vaziyatlarning barchasi ma'lum darajada axloqiy tanlovni talab qiladi. Biroq ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning axloqiy bilimi (nima to'g'ri, nima noto'g'ri ekanini tushunishi) ular amalda qabul qiladigan qarorlar bilan har doim ham mos kelavermaydi.Ushbu nomutanosiblikni tushuntirish uchun tadqiqotchilar uchta o'zaro bog'liq yo'nalishga

murojaat qilishadi. Birinchidan, rivojlanish neyrofiziologiyasi o'smirlik davrida miya tuzilmalarining notekis pishib yetilishini o'rganadi. Ikkinchidan, kognitiv-rivojlanish psixologiyasi, xususan Jan Piaje va Lourens Kohlbergning nazariyalari, axloqiy fikrlashning bosqichma-bosqich shakllanishini tavsiflaydi. Uchinchidan, xulq-atvor iqtisodiyoti va qaror qabul qilish psixologiyasi impulsivlik bilan ratsional baholash o'rtasidagi kurashni o'rganadi. Mazkur maqolaning maqsadi — shu uchta yo'nalishni bitta kontseptual ramkada birlashtirib, o'smirlarda axloqiy qaror qabul qilish mexanizmini yaxlit tarzda tushuntirishdir.

Adabiyotlar tahlili:

2. **1.1. O'smirlik davrida miya rivojlanishi va axloqiy qaror qabul qilish qobiliyatining shakllanishi**

Neyrovizualizatsiya tadqiqotlari (magnit-rezonans tomografiya asosida) shuni ko'rsatadiki, inson miyasining turli tuzilmalari bir xil sur'atda rivojlanmaydi. Emotsiyalar, mukofot va xavf-xatarni qabul qilish bilan bog'liq limbik tizim (ayniqsa amigdala va nucleus accumbens) o'smirlik davrining boshida — taxminan 10-13 yoshda — allaqachon yuqori faollik darajasiga erishadi. Shu bilan birga, rejalashtirish, impulslarni jilovlash va uzoq muddatli oqibatlarni baholash uchun mas'ul bo'lgan prefrontal korteks o'zining to'liq tuzilishini faqat 24-25 yoshlarga borib yakunlaydi.Bu ikki tizim o'rtasidagi rivojlanish sur'atlaridagi farq "nomutanosib rivojlanish" (asynchronous development) deb ataladi va ko'plab tadqiqotchilar tomonidan o'smirlarning xavf-xatarga moyilligi va vaziyatga qarab beqaror axloqiy qarorlarining asosiy neyrobiologik sababi sifatida talqin qilinadi. Boshqacha aytganda, o'smir mantiqiy jihatdan biror harakatning xavfli yoki axloqqa zid ekanini bilishi mumkin, biroq kuchli emotsional yoki ijtimoiy qo'zg'aluvchanlik holatida uning miyasining "nazorat qiluvchi" qismi hali yetarlicha "tormozlash" qobiliyatiga ega bo'lmasligi mumkin. Quyidagi 1-rasmda ushbu ikki tizimning yoshga bog'liq rivojlanish dinamikasi sxematik tarzda tasvirlangan.

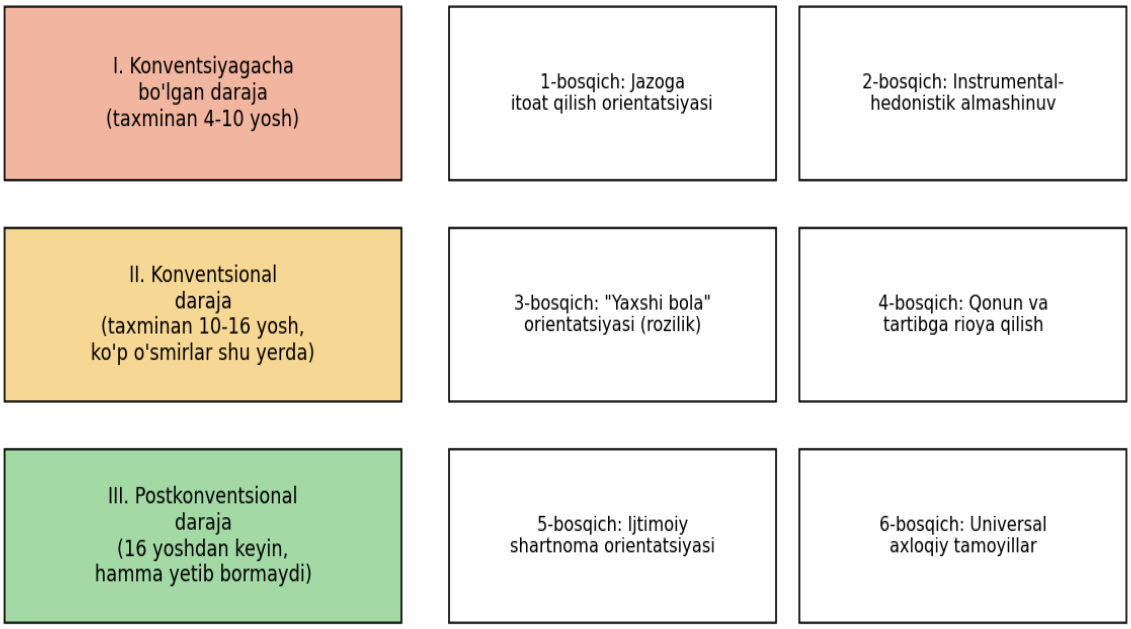

1-rasm. Limbik tizim va prefrontal korteksning yoshga bog'liq rivojlanish egri chizig'i (kontseptual sxema, Steinberg va boshqalarning ikki tizimli modeli asosida moslashtirilgan).

3. **1.2. Piaget va Kohlbergning axloqiy rivojlanish nazariyalari o'smirlar misolida.**Jan Piaje o'zining axloqiy rivojlanish konsepsiyasida bolalarning qoidalarga munosabati "heteronom axloq"dan (qoidalar tashqi, o'zgarmas kuch sifatida qabul qilinadi) "avtonom axloq"qa (qoidalar odamlar o'rtasidagi kelishuv sifatida, moslashuvchan tarzda tushuniladi) o'tishini tavsiflagan edi. O'smirlik davriga kelib, aksariyat bolalar avtonom axloq bosqichiga o'tadi — ular endi harakatning oqibatigagina emas, balki niyat va kontekstga ham e'tibor bera boshlaydi.Lourens Kohlberg Piaje g'oyalarini rivojlantirib, axloqiy fikrlashning oltita bosqichdan iborat, uchta darajaga bo'lingan modelini taklif qildi. Ko'p tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, o'smirlarning aksariyati "konventsional daraja"da joylashadi: ular ijtimoiy me'yorlarga, guruh tomonidan tan olinishga va "yaxshi bola" yoki "tartib-intizomli fuqaro" sifatidagi obro'ga katta ahamiyat berishadi (3- va 4-bosqichlar). Postkonventsional darajaga — ya'ni shaxsning umuminsoniy

axloqiy tamoyillarga tayanib, ijtimoiy me'yorlarni tanqidiy baholay olishiga — faqat ozgina o'smir va kattalar to'liq yetib boradi. Bu, ayniqsa, tengdoshlar bosimi kuchli bo'lgan vaziyatlarda o'smirlarning nima uchun guruh normasiga qarshi chiqishdan ko'ra unga moslashishni afzal ko'rishini tushuntirib beradi.

2-rasm. Kohlbergning axloqiy rivojlanish bosqichlari
va o'smirlarga xos konventsional daraja

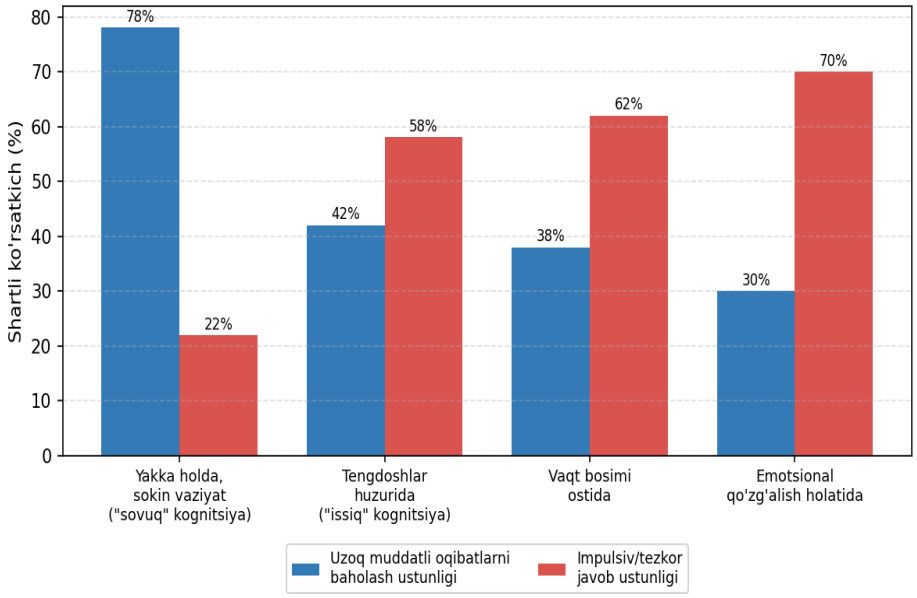
2-rasm. Kohlbergning axloqiy rivojlanish darajalari va bosqichlari; o'smirlarning aksariyati konventsional darajada joylashadi.

Piaget va Kohlberg nazariyalarining muhim cheklovi shundaki, ular asosan axloqiy mulohaza yuritish (moral reasoning), ya'ni odam nima haqida o'ylashini o'rganadi, lekin real vaziyatda qanday harakat qilishini har doim ham to'liq bashorat qilmaydi. Aynan shu bo'shliqni to'ldirish uchun keyingi bo'limda ko'rib chiqiladigan neyrokognitiv va xulq-atvor modellari muhim ahamiyat kasb etadi.

4. **1.3. O'smirlarda impulsivlik va uzoq muddatli oqibatlarni baholash o'rtasidagi ziddiyat**

Zamonaviy qaror qabul qilish nazariyalari, xususan "ikki tizimli model" (dual-systems model) va "fuzzy-trace nazariyasi", o'smirlarning xulq-atvorini ikkita parallel jarayon o'rtasidagi kurash sifatida tavsiflaydi: (a) tezkor, emotsional, mukofotga yo'naltirilgan "issiq" kognitiv tizim va (b) sekinroq, ratsional, oqibatlarni hisobga oluvchi "sovuq" kognitiv nazorat tizimi. Sokin, yakka holatda o'smirlar ko'pincha kattalarga yaqin darajada oqilona va axloqiy jihatdan izchil qarorlar qabul qila olishadi. Biroq tengdoshlar huzurida, vaqt tanqisligi sharoitida yoki kuchli hissiy qo'zg'alish holatida "issiq" tizim ustunlik qila boshlaydi va impulsiv, ba'zan axloqiy me'yorlarga zid xatti-harakatlar ehtimoli ortadi.Bu hodisa amaliyotda bir qator paradoksal holatlarni tushuntiradi: nima uchun axloqiy me'yorlarni yaxshi biladigan o'smir tengdoshlari oldida boshqacha xulq namoyon etadi, yoki nima uchun kiberbulling yoki plagiat kabi holatlar ko'pincha "o'ylab qilingan yomonlik" emas, balki vaziyatga bog'liq tezkor qarorning natijasi sifatida yuzaga keladi. Quyidagi 4-rasmda turli vaziyatli kontekstlarda impulsiv va ratsional-axloqiy javoblar nisbatining o'zgarishi kontseptual tarzda ko'rsatilgan; ko'rsatkichlar aniq statistik o'lchov emas, balki mavjud tadqiqotlar asosida shakllantirilgan umumlashtirilgan tendentsiyani aks ettiradi.

4-rasm. O'smirlarda vaziyatga qarab impulsiv va oqilona axloqiy javoblar nisbatining o'zgarishi (tadqiqotlar sintezi asosida)

4-rasm. Turli vaziyatli kontekstlarda o'smirlarning impulsiv va ratsional-axloqiy javoblari nisbatining o'zgarishi (kontseptual sxema).

Metodologiya: Ushbu maqola nazariy-analitik xarakterga ega bo'lib, uning metodologik asosini tizimli adabiyotlar tahlili (systematic literature review) tashkil etadi. Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi: manbalarni izlash, saralash va tematik sintez qilish.Manbalarni qidirish uchun Scopus, Web of Science, PubMed va Google Scholar ma'lumotlar bazalaridan foydalanildi. Qidiruv so'zlari sifatida quyidagi kalit iboralar va ularning kombinatsiyalari qo'llanildi: "adolescent moral decision-making", "adolescent brain development", "prefrontal cortex adolescence", "Kohlberg moral development", "dual-systems model adolescence", "impulsivity risk-taking adolescents". Qidiruv 2000-2024 yillar oralig'ida nashr etilgan ingliz va rus tilidagi ilmiy manbalar bilan cheklandi.

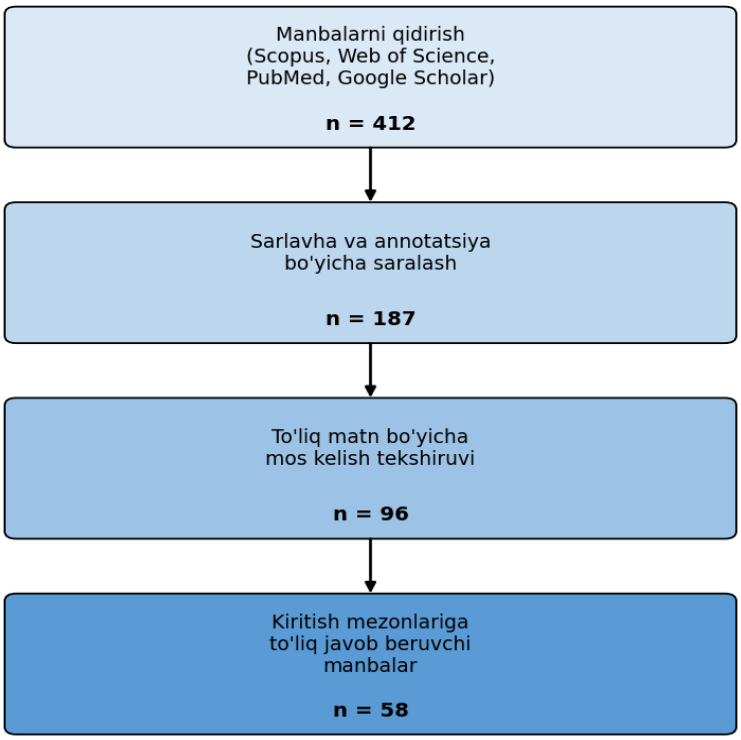
5. **2.2. Kiritish va chiqarib tashlash mezonlari**

1.Kiritish mezonlari: taqrizdan o'tgan ilmiy jurnallarda chop etilgan maqolalar; o'smirlik davri (10-19 yosh) bilan bog'liq empirik yoki nazariy tadqiqotlar; axloqiy fikrlash, qaror qabul qilish yoki neyrokognitiv rivojlanishga bag'ishlangan ishlar.

2.Chiqarib tashlash mezonlari: faqat kattalar yoki faqat bolalar (10 yoshgacha) namunasida o'tkazilgan tadqiqotlar; taqrizsiz nashrlar va konferensiya tezislari; mavzuga bevosita aloqasi bo'lmagan umumiy rivojlanish psixologiyasi ishlari.

Yuqoridagi mezonlar asosida saralash jarayoni to'rt bosqichda amalga oshirildi (3-rasm): dastlab qidiruv natijasida 412 ta manba aniqlandi; sarlavha va annotatsiya bo'yicha saralashdan so'ng 187 tasi qoldi; to'liq matn bo'yicha tekshiruvdan 96 tasi o'tdi; yakuniy tahlilga esa kiritish mezonlariga to'liq javob beruvchi 58 ta manba kiritildi.

3-rasm. Adabiyotlarni tanlash va saralash jarayoni
(PRISMA yondashuvi asosida)

3-rasm. Adabiyotlarni qidirish, saralash va yakuniy tahlilga kiritish jarayonining bosqichlari (PRISMA yondashuvi asosida).

6. **2.3. Ma'lumotlarni tahlil qilish usuli**

Tanlab olingan manbalar tematik tahlil (thematic analysis) usuli yordamida tahlil qilindi. Har bir manba uchta asosiy tematik kategoriyaga ajratildi: (1) neyrokognitiv rivojlanish, (2) axloqiy-kognitiv nazariyalar va (3) impulsivlik/qaror qabul qilish modellari. Har bir kategoriya bo'yicha topilgan asosiy xulosalar keyinchalik o'zaro solishtirildi va umumiy kontseptual model shakllantirildi (bu maqolaning "Natijalar va muhokama" bo'limida taqdim etiladi).Ushbu yondashuvning cheklovi shundaki, u birlamchi empirik ma'lumot to'plash (masalan, so'rovnoma yoki eksperiment o'tkazish) emas, balki mavjud ilmiy adabiyotlarni tizimlashtirish va sintez qilishga asoslanadi. Shu sababli maqolada keltirilgan miqdoriy ko'rsatkichlar (masalan, 4-rasmdagi foizlar) aniq statistik o'lchovlar emas, balki tahlil qilingan adabiyotlar asosida shakllantirilgan umumlashtirilgan tendentsiyalarni aks ettiruvchi kontseptual sxemalar sifatida talqin qilinishi

lozim.**3.Natijalar va muhokama:** Uch yo'nalishdagi adabiyotlarni sintez qilish natijasida quyidagi umumiy xulosalarga kelish mumkin. Birinchidan, o'smirlarning axloqiy xulq-atvoridagi nomutanosiblik (bilim va harakat o'rtasidagi tafovut) tasodifiy emas, balki miyaning notekis rivojlanishi bilan bog'liq ob'ektiv neyrobiologik asosga ega. Ikkinchidan, Kohlberg modeli bo'yicha o'smirlarning konventsional darajada joylashishi ularning axloqiy qarorlarida ijtimoiy tasdiqlash va guruhga mansublikning markaziy rol o'ynashini tushuntiradi — bu, o'z navbatida, nima uchun tengdoshlar bosimi ostida "issiq" kognitiv tizim faollashuvi ayniqsa kuchli ta'sir ko'rsatishini izohlaydi.Uchinchidan, uchta yo'nalishning kesishgan nuqtasi shuni ko'rsatadiki, o'smirlarga axloqiy tarbiya berishda faqat "nima to'g'ri, nima noto'g'ri" degan bilimni singdirish yetarli emas. Samarali yondashuv o'smirlarni yuqori emotsional qo'zg'alish yoki ijtimoiy bosim sharoitida ham o'z qarorlarini boshqara olish ko'nikmalari (o'z-o'zini nazorat qilish, vaziyatni oldindan bashorat qilish, "sovuq" fikrlashni faollashtirish strategiyalari) bilan qurollantirishni ham o'z ichiga olishi kerak. Bu, ayniqsa, maktab va oilaviy tarbiya dasturlarini loyihalashda amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa:O'smirlik davrida axloqiy qaror qabul qilish — bu bir vaqtning o'zida neyrobiologik, kognitiv-rivojlanish va vaziyatga bog'liq omillarning murakkab o'zaro ta'siri natijasida shakllanadigan jarayondir. Miyaning limbik va prefrontal tuzilmalari o'rtasidagi rivojlanish sur'atlaridagi farq, Kohlberg bo'yicha ko'pchilik o'smirlarning konventsional axloqiy darajada joylashishi va "issiq"/"sovuq" kognitiv tizimlar o'rtasidagi kurash — bularning barchasi birgalikda o'smirlarning nega ba'zan o'z bilimlariga zid harakat qilishini tushuntiradi. Kelgusi tadqiqotlar uchun ushbu uch yo'nalishni birlashtiruvchi empirik (longitudinal va eksperimental) tadqiqotlar, xususan turli madaniy va ijtimoiy kontekstlarda o'tkaziladigan qiyosiy tahlillar alohida ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Piaget, J. (1932). The Moral Judgment of the Child. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.

2. Kohlberg, L. (1969). Stage and Sequence: The Cognitive-Developmental Approach to Socialization. In D. A. Goslin (Ed.), Handbook of Socialization Theory and Research. Chicago: Rand McNally.

3. Kohlberg, L. (1984). The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages. San Francisco: Harper & Row.

4. Steinberg, L. (2008). A Social Neuroscience Perspective on Adolescent Risk-Taking. Developmental Review, 28(1), 78-106.

5. Casey, B. J., Getz, S., & Galvan, A. (2008). The Adolescent Brain. Developmental Review, 28(1), 62-77.

6. Giedd, J. N. va boshqalar (1999). Brain Development During Childhood and Adolescence: A Longitudinal MRI Study. Nature Neuroscience, 2(10), 861-863.

7. Reyna, V. F., & Farley, F. (2006). Risk and Rationality in Adolescent Decision Making: Implications for Theory, Practice, and Public Policy. Psychological Science in the Public Interest, 7(1), 1-44.

8. Blakemore, S.-J., & Robbins, T. W. (2012). Decision-Making in the Adolescent Brain. Nature Neuroscience, 15(9), 1184-1191.

9. Gibbs, J. C. (2019). Moral Development and Reality: Beyond the Theories of Kohlberg, Hoffman, and Haidt (4th ed.). New York: Oxford University Press.